

Content Analysis of the Book of *Payāmhāye Āsemāni* in the 1st Grade of High School Based on Consideration for Religious Sentiment

Abolfazl Nikunazar^{ID}

PhD., Student, Philosophy of Education, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran. anikounazar@gmail.com

Abstract

Religious sentiments have a determining role in the formation of students' religious belief and upbringing. The educational system makes use of school curriculum to substantiate religious upbringing. In this regard, the purpose of the present research is to study components of religious sentiment within the books of *Payāmhāye Āsemāni* in the 1st grade of high school. The research method is quantitative content analysis and the statistical population consisted of 3 volumes of *Payāmhāye Āsemāni* taught in 2022-2023. In order to choose the research sample, the survey method was used; therefore, the sample size was selected based on the statistical population. Data collection was conducted by research document and researcher made note of content analysis. To assess the validity of the research instruments, the ideas of experts in educational science were taken into account and the validity index was calculated to be 0.83 by Holsti formula. The results showed that two components of "affection to God" and "aversion to the enemies of God's saints" have been considered by the authors more than other elements while consideration for some other components such as "affection to the saints and divine Imām" and "affection to the believers" has been less than expectation. Presentation of the content has been mostly through words and textual propositions while pictures were used less. The highest attention to religious sentiment was observed in the books of the 8th grade. According to the research results, it was determined that within the books of *Payāmhāye Āsemāni*, positive emotions have been considered by the authors more than the negative ones. Moreover, unbalanced distribution of components and lack of vertical relation in the arrangement of content were among some other results of the research.

Keywords: Content Analysis, Book of *Payāmhāye Āsemāni*, High School, Religious Sentiment, Curriculum.

Received: 2024/02/03; Revised: 2024/03/03; Accepted: 2024/03/16; Published online: 2024/03/21

<https://doi.org/10.22034/RIET.2024.15750.1229>

Publisher: Farhangian University

© the authors

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

Article type: Research Article

تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه بر اساس میزان توجه به عاطفه دینی

ابوالفضل نیکونظر^{id}

دانشجو دکتری، فلسفه تعلیم و تربیت، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.
anikounazar@gmail.com

چکیده

عواطف دینی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری ایمان و تربیت دینی دانش‌آموزان ایفا می‌کنند. نظام آموزشی برای تحقق تربیت دینی از کتاب‌های درسی بهره می‌برد. در این راستا، هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب‌های پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه است. روش پژوهش تحلیل محتوای کمی بوده، و جامعه آماری شامل سه جلد کتاب درسی پیام‌های آسمان در سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۳ بود. برای انتخاب نمونه از روش سرشماری استفاده شد؛ بنابراین حجم نمونه منطبق بر جامعه آماری انتخاب گردید. جمع‌آوری داده‌ها با روش سندپژوهی و با استفاده از سیاهه تحلیل محتوای محقق ساخته انجام شد. برای برآورد روایی ابزار پژوهش از نظر متخصصان علوم تربیتی استفاده شد و اعتبار آن با استفاده از فرمول هولستی محاسبه گردید و مقدار ضریب $0/83$ به دست آمد. نتایج نشان داد که دو مؤلفه «محبت به خدا» و «بیزاری از دشمنان اولیای خدا» بیش از سایر مؤلفه‌ها مورد توجه مؤلفان بوده است. توجه به مؤلفه‌هایی مانند محبت به انبیاء و ائمه و اولیای الهی و «محبت به مؤمنان» کمتر از حد مورد انتظار بوده است. در ارائه محتوا، بیشترین استفاده از کلمات و گزاره‌های متن بوده و کمترین استفاده از تصاویر صورت گرفته است. بیشترین توجه به مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب پایه هشتم مشاهده شد. با توجه به یافته‌های پژوهش مشخص شد که در کتاب هدیه‌های آسمان عواطف مثبت بیش از عواطف منفی مورد اهتمام مؤلفان بوده است. همچنین توزیع نامتوازن مؤلفه‌ها و نبود ارتباط عمودی در سازماندهی محتوای کتاب‌ها از دیگر نتایج پژوهش بود.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوا، کتاب پیام‌های آسمان، مقطع متوسطه، عاطفه دینی، کتاب درسی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۱/۰۲
استاد به این مقاله: نیکونظر، ابوالفضل (۱۴۰۳). تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه بر اساس میزان توجه به عاطفه دینی.
پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۵(۱)، ص ۱۰۳-۱۲۰. <https://doi.org/10.22034/RIET.2024.15750.1229>

© نویسندگان

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

۱. مقدمه

دوره نوجوانی یکی از مهم‌ترین مراحل زندگی انسان‌هاست، که تأثیر قابل توجهی بر تعلیم و تربیت آن‌ها دارد. در این دوره، افراد با تغییرات فیزیکی، شناختی، اجتماعی و روانی روبرو می‌شوند که نیازمند توجه است. مطالعه آثار روان‌شناسان، جامعه‌شناسان، زیست‌شناسان و نظریه‌پردازان مسائل اجتماعی و تربیتی مبین آن است که نوجوانی، دوره دگرگونی‌های همه‌جانبه جسم و روان است (کرباسی و وکیلان، ۱۳۹۰، ص ۳)؛ با توجه به اینکه این دوره از زندگی تأثیر مهمی بر آینده افراد دارد و زمینه ورود به دوره بزرگسالی و مسئولیت‌های بیشتر در زندگی است، تعلیم و تربیت نوجوانان ضرورت می‌یابد. براساس اسناد بالادستی، تربیت دینی متریان از جمله اهداف کلان نظام آموزشی کشور است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۲۴). لازمه تحقق تربیت دینی، توجه به ابعاد و مؤلفه‌های مختلف دین است. از منظر بسیاری از اندیشمندان، دین دارای مؤلفه‌های مختلفی است که با یکدیگر مرتبط هستند. از ابتدای دهه ۱۹۶۰ که اولین بار ماهیت چندبعدی دین مطرح شد، تحقیقات و بحث‌های زیادی در این زمینه صورت گرفت. گرچه بحث چندبعدی بودن دین با نام گلاک و استارک^۱ در سال ۱۹۷۰ پیوند خورده است (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰، ص ۶۳)؛ اما نگاه ساختاری به دین در تعالیم اسلامی، دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان و صاحب‌نظران در باب ماهیت دین، یا دانش روان‌شناسی، فیلسوفان اخلاق و جامعه‌شناسان، نشان‌دهنده وجود تعدادی مؤلفه در دین است (نیکونظر، ۱۳۹۹، ص ۱۹).

در زمینه ابعاد دین نظرات گوناگونی مطرح شده است؛ واخ^۲ (۱۹۴۴) سه بُعد برای مذهب در نظر گرفته است؛ بعد اعتقادی، بعد مناسکی و بعد عاطفی (نیک‌خواه، ۱۳۸۰، ص ۱۴). همچنین در میان نظریه‌پردازان روان‌شناسی دین که با دیدگاهی ساختاری به تبیین مؤلفه‌ها و سازه‌های تشکیل‌دهنده ساختار دین پرداخته‌اند، از نظریات پترسون^۳ (۱۳۸۸)، آلستون^۴ و همکاران (۱۹۶۷)، کینگ^۵ (۱۹۸۷) (به نقل از: خرمشاهی، ۱۳۷۲)، وون هوگل^۶ (۱۹۰۸)، به نقل از وولف^۷ و پرات^۸ (۱۹۲۰)، به نقل از: وولف) می‌توان

1. Glock & Stark

2. Wach

3. Peterson

4. Alston

5. King

6. Vonhugel

7. Wolf

8. Prott

یاد کرد. پارسونز^۱ (۱۹۶۷) معتقد است، دین مجموعه‌ای از باورها، اعمال، شعایر و نهادهای دینی است (محمدرضایی، ۱۳۸۵، ص ۳۹). از نظر توماس^۲ (۱۹۹۵) دین نظامی منسجم است که متشکل از خداشناسی، عبادات و مناسک، اخلاقیات، معرفت‌شناسی، غایت و هدف زندگی است (توماس، ۱۹۹۵، ص ۴۹۹۶).

چنانچه مشاهده می‌شود، عواطف و احساسات نه تنها یکی از ابعاد دین مطرح شده، بلکه در برخی دیدگاه‌ها، اساس، گوهر اصلی و بُعد محوری دین شمرده شده است. شلایر ماخر^۳ (۱۹۵۸) گوهر دین را احساس می‌داند و معتقد است، بعد اصلی دین، بعد تجربی است و سایر ابعاد، حتی بعد آموزه‌ای، تابع این بعد است (بهشتی، ۱۳۸۴، ص ۳۳۷). رودولف اتو^۴ (۱۹۲۳) معتقد است، گوهر دین، تجربه مینوی است؛ برای درک دین باید به امر قدسی روی آورد که مشتمل بر عناصر عقلانی و غیرعقلانی است؛ البته عنصر غیرعقلانی همان گوهر دین است که بین همه ادیان مشترک بوده و حقیقت آن از سنخ احساس است. والتر ترنس استیس^۵ (۱۹۶۰) هم گوهر دین را تجربه عرفانی می‌داند و آن را بین همه ادیان مشترک می‌پندارد (همان، ص ۳۳۸). در آثار و اندیشه‌های متفکران مسلمان نیز نگاه چندبعدی به دین قابل توجه است. بعضی دین را «مجموعه‌ای از اعتقادات، ارزش‌ها و احکامی دانسته‌اند که بر محور اعتقاد به خدا شکل گرفته‌اند» (گروهی از نویسندگان، ۱۳۹۱، ص ۲۷). از نظر برخی دیگر، اسلام از هفت مؤلفه تشکیل شده است: «دانش و شناخت»، «اعتقادات»، «اخلاقیات»، «آداب و سنت‌ها»، «عبادات و شعائر دینی»، «اقتصادیات» و «تعالیم سیاسی و حکومتی» (داوودی، ۱۳۸۴، ص ۱۶۰-۱۶۷).

در آموزه‌های اسلامی نیز عواطف مورد تأکید قرار گرفته و در آیات متعددی در قرآن کریم به عواطف اشاره شده است؛ به‌عنوان نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ؛ آنان که ایمان دارند محبتشان به خداوند شدیدتر است» (بقره، ۱۶۵)؛ «وَلَا تَبْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ...؛ از رحمت خدا ناامید نشوید» (یوسف، ۸۷)؛ «... لَا تَقْتُطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ... إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ از رحمت خداوند مأیوس نشوید... او آمرزنده و مهربان است» (زمر، ۵۳). علاوه بر آن، در روایات نیز به عواطف تأکید شده است؛ به‌طور مثال پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ حُبَّكَ أَحَبَّ الْأَشْيَاءِ إِلَيَّ؛ بارالها! دوستی‌ات را

-
1. Parsons
 2. Tomas
 3. Friedrich Schleiermacher
 4. Rudolf Otto
 5. Walter Terancestace

محبوب‌ترین چیزها نزد گردان» (طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۴۵۸).

عواطف نقش مهمی در تربیت دینی انسان‌ها ایفا می‌کنند. عواطف، همچون غریزه‌ها و احساسات، نقشی حیاتی در اشکال‌گیری رفتارها و دیدگاه‌های انسان دارند. حتی آنها می‌توانند به‌عنوان قوه‌های مؤثر و تعیین‌کننده در خصوصیات روحی و شخصیتی فرد و عملکرد او در زندگی دینی تلقی شوند. با توجه به اینکه دین بر پایه مفاهیمی از قبیل ایمان، خدا، رحمت، عدالت و محبت تشکیل شده است، عواطف انسان نقش حیاتی در تجربه این مفاهیم و ارتباط با خداوند دارند. همچنین، عواطف می‌توانند در ایجاد امید، شور و علاقه به عبادت و رعایت دستورات دینی نقش مؤثری داشته باشند. به‌علاوه، عواطف انسان نقش کلیدی در ارتباطات اجتماعی دینی نیز دارند. احساسات انسان به‌ویژه احساسات مثبت نظیر عشق، مهربانی، رحمت و همدردی می‌توانند باعث بهبود روابط با سایر افراد و ایجاد هماهنگی در جامعه دینی شوند؛ بنابراین، باید در تربیت دینی به عواطف توجه ویژه داشت.

عاطفه در لغت به معنای مهربانی و مهر (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۳، ص ۱۳۸۱۷)، دلسوزی (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۲۵۰)، محبت و دوستی (معین، ۱۳۸۷، ص ۷۰۷) آمده است. برخی دیگر، عاطفه را به معنی لذت و الم، غریزه حفظ بقاء، حس همدردی، دوستی، بزرگی خواهی، فروتنی، میل جنسی، تمایلات اخلاقی، اجتماعی، دینی، زیبایی و عقلی به‌کار می‌برند (برین، ۱۳۹۳، ص ۸). عواطف را در یک دسته‌بندی کلی به «عاطفه مثبت» و «عاطفه منفی» تقسیم کرده‌اند. عاطفه مثبت دربرگیرنده گستره‌ای از حالت خلقی مثبت مانند شادی، احساس توانمندی، شوق و علاقه است. عاطفه منفی حالات خلقی ناخوشایندی مانند خشم، بیزاری، گناه و ترس را دربرمی‌گیرد (مجدآرا و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۹۰). در آموزه‌های اسلامی، آیات و روایات فراوانی به موضوع عواطف پرداخته‌اند. عواطف دینی نیز در دو دسته عواطف مثبت و منفی دسته‌بندی شده است؛ عواطف مثبت در راستای پذیرش قلبی نسبت به پروردگار یکتا، انبیاء، اولیاء و مؤمنان در فرد دیندار به وجود می‌آید و عواطف منفی عبارتند از: احساس دشمنی یا کراهت نسبت به کسانی که دشمن خدا، پیامبران و اولیای دین (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۷۷). برای هر دسته از عواطف مثبت و منفی، مؤلفه‌هایی در نظر گرفته شده است. مؤلفه‌های عواطف مثبت شامل محبت به خدا، خوف از ناخشنودی خدا، حسن ظن به خدا، محبت به پیامبران، امامان، اولیای خدا، محبت به مؤمنین و... بوده و مؤلفه‌های عواطف منفی را دشمنی با دشمنان خدا، دشمنی با دشمنان پیامبران، امامان و اولیای خدا تشکیل می‌دهد (همان، ص ۷۳). منظور از عواطف دینی در پژوهش حاضر نیز همین مورد است. برخی از آیات و روایاتی که به عواطف مثبت اشاره دارند، عبارتند از: «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ» (بقره، ۱۶۵)؛ «وَأَذْكُرُ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً» (اعراف، ۲۰۵)؛ «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ

فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ» (حجرات، ۱۰). در بین روایات نیز سخن امام رضا(ع) وجود دارد که درباره محبت به مؤمنین فرموده‌اند: «مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى الْمُؤْمِنِ الْمَوَدَّةُ لَهُ فِي صَدْرِهِ» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۹، ص ۴۵). پیامبر اکرم(ص) نیز در این مورد فرموده‌اند: «نَظَرُ الْمُؤْمِنِ فِي وَجْهِ أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ لِلْمَوَدَّةِ وَالْمَحَبَّةِ لَهُ عِبَادَةٌ» (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۷۵، ص ۱۴۰).

آیات و روایاتی نیز وجود دارد که عواطف منفی را بیان می‌کنند: «لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ؛ هَيْجَ قَوْمِي رَا كَه اِيْمَان بَه خِدا وَ رُوز قِيَامَت دَارِد، نَمِي يَابِي كَه بَا دِشْمَنان خِدا وَ رِسُولِش دُوستِي كِند» (مجادله، ۲۲)؛ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْذَرُوا عَدُوِّي وَعَدُوِّكُمْ أَوْلِيَاءَ؛ اِي كِسانِي كَه اِيْمَان آورده ايد، دِشْمَن مَن وَ دِشْمَن خُود را دُوست خُويش قُرار ندهيد» (ممتحنه، ۱)؛ «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ» (فتح، ۲۹). در روایتی امام رضا(ع) می‌فرماید: «كَمالُ الدِّينِ وَلَا يَتَنَا وَ الْبِرَاءَةُ مِنْ عَدُوِّنَا؛ كِمال دِين وِلايَت ما وَ برائت از دِشْمَنان ماست» (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۲۷، ص ۵۸). حدیثی نیز از امام رضا(ع) در این زمینه وارد است که می‌فرماید: «شِيعَتُنَا الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ ... وَ يَتَّبِرُونَ مِنْ أَعْدَائِهِمْ، شِيعِيان ما كِسانِي هِستند كَه نِماز را بِرِيا مِي دَارند ... وَ از دِشْمَنان اهل بِيْت(ع) تَبَرِي وَ بِيزارِي مِي جُويَند» (همان، ج ۸، ص ۵۹).

عواطف دینی در شکل‌گیری ایمان دینی دانش‌آموزان نقش غیرقابل انکاری ایفا می‌کند. گرچه در نگاه اولیه ممکن است تصور رایج آن باشد که ایمان تنها به جنبه‌های فکری، تعقلی و استدلال، جنبه‌های شناختی و منطقی، وابسته است؛ اما باید توجه داشت که در کنار عامل شناختی، عوامل مختلف دیگری می‌توانند در پذیرش دین اثرگذار باشند که یکی از آنها، عواطف انسانی است (حکیمی و همکاران، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۲۴۳-۳۰۵، به نقل از: حقانی، ۱۳۹۲، ص ۷۸). یکی از اصولی که در اسناد بالادستی بر آن تأکید شده، پرهیز از تحویل تربیت اعتقادی، عبادی و اخلاقی به یکی از ابعاد شناختی، عاطفی یا رفتاری دینی است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۳۰۰). منظور تحویل‌گری تمرکز بیش از حد بر جنبه‌های شناختی (مانند دانش، تفکر و تحلیل) در فرایند آموزش و پرورش است. این امر موجب غفلت از سایر ابعاد، از جمله عواطف، مهارت‌های اجتماعی و رفتاری بوده و در نتیجه آن، فرایند آموزش و پرورش از توازن مناسبی برخوردار نخواهد شد؛ بنابراین، توجه متعادل به همه ابعاد آموزش و پرورش، از جمله بعد شناختی، عاطفی و رفتاری، حائز اهمیت است. همچنین در این اسناد، رشد ایمانی محصول تفکر و معرفت، وابستگی عاطفی و باورهای قلبی، اراده و تصمیم‌گیری عنوان شده است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۱، ص ۶۵). اسناد مذکور علاوه بر اشاره به نمونه‌های عواطف دینی، آنها را به عنوان جزء ضروری دینداری بیان کرده‌اند (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۵-۱۱۶).

نظام آموزش و پرورش تلاش می‌کند تا مفاهیم و دانش‌های مهم و ضروری را به دانش‌آموزان انتقال داده و آن‌ها را در جهت رشد و تحول در ابعاد مختلف هدایت کند. انتقال مفاهیم و ایجاد توجه و رشد عاطفی در دانش‌آموزان از جمله وظایف نظام آموزشی است. بخش عمده‌ای از هدف موردنظر برنامه‌ریزان با تدوین کتاب‌های درسی قابل دستیابی است؛ زیرا کتاب‌های درسی یکی از مهم‌ترین ابزارهای آموزش و پرورش هستند و نقش مهمی در یادگیری و پرورش دانش‌آموزان ایفا می‌کنند. به دلیل اهمیت زیاد کتاب‌های درسی در تعیین محتوا و خط‌مشی‌ء آموزشی، دست‌اندرکاران آموزش و پرورش توجه ویژه‌ای به آن دارند. به همین منظور در راستای طرح تحول بنیادین آموزش و پرورش کشور، کتاب درسی «هدیه‌های آسمان» ارائه شده است. با توجه به اهمیت تربیت دینی در مقاطع گوناگون تحصیلی، این بخش از برنامه درسی به تناسب سطح سنی دانش‌آموزان و به منظور پاسخ‌گویی به نیازهای دینی آن‌ها و جلب مشارکت افراد در فرایند آموزش و یادگیری تدارک دیده شده است (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۷). تحلیل و مطالعه محتوای کتاب درسی برنامه‌ریزان آموزشی و درسی را در تعیین سیاست‌ها و خط‌مشی‌ء‌های آموزشی، برآورد و تأمین امکانات و فرصت‌های متنوع و مناسب یادگیری، تربیت و آماده‌سازی نیروی انسانی، نحوه و زمان ارزیابی و... یاری می‌رساند (حسن مرادی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۴). همچنین با تحلیل محتوای کتاب‌های درسی می‌توان به شناسایی و ارزیابی ویژگی‌ها، نقاط قوت و ضعف، نگرش‌ها و دیدگاه‌ها، همبستگی‌ها و اصول علمی محتوا، متن و تصویر کتاب‌های درسی کمک نمود. این روش می‌تواند به بهبود فرایند آموزش و طراحی کتاب‌های درسی منجر شود (یارمحمدیان، ۱۳۹۳، ص ۱۴۹)؛ از این‌رو لازم است، محتوای این کتاب‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد؛ سپس با توجه به نیازهای آموزش و پرورش، بازنگری و اصلاح گردد. چنانکه ذکر شد، بعد عاطفی، به عنوان یکی از ابعاد دین، نقش انکارناپذیری در شکل‌گیری و رشد ایمان افراد دارد. از طرفی نظام آموزشی عهده‌دار تربیت دینی دانش‌آموزان است و می‌بایست برای رسیدن به اهداف خود به همه ابعاد توجه کند. همچنین بیان شد، که کتاب درسی مهم‌ترین ابزار برای تحقق این هدف است. از آنجا که در نظام آموزشی ایران کتاب پیام‌های آسمان برای تربیت دینی تدوین شده است، برای مشخص شدن میزان توجه به عواطف در کتاب‌های درسی باید این کتاب مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد. از این‌رو پژوهش حاضر، با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه، با روش تحلیل محتوا، انجام شده است.

۲. پیشینه پژوهش

کتاب پیام‌های آسمان از جمله کتاب‌هایی است در سال‌های اخیر در برنامه درسی دینی مقطع متوسطه قرار گرفته است. با این وجود، از جهات مختلف مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. برخی پژوهشگران

مانند خدیور (۱۳۹۹)، دماوند و همکاران (۱۳۹۹)، ملکی انور (۱۴۰۰)، نیک‌بخت و موسوی (۱۴۰۰)، شهبازی (۱۴۰۱) به مقوله فعال یا غیرفعال بودن (ضریب درگیری) محتوای کتاب پیام‌های آسمان پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش‌ها حاکی از فعال بودن متن کتاب است؛ اما در مورد پرسش‌ها و تمرین‌ها نتایج متفاوتی بدست آمده است. عباس‌پور و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی کتاب درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه را از منظر توجه به شایستگی‌های پایه اخلاقی برنامه درسی ملی بررسی کردند. بختیاری و توسلی (۱۳۹۵) نیز در تحقیق تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم براساس میزان پرداختن به انواع روش‌های تربیت اسلامی را انجام دادند. نتایج نشان داد که روش تبشیری، تذکر، یادآوری و پرسش و پاسخ، بیشترین فراوانی را در بین روش‌های تربیت اسلامی داشته‌اند. قنبری و نیکخواه (۱۳۹۶) در تحقیقی کتاب پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه را براساس چگونگی آموزش معارف مهدویت تحلیل کردند. میرشاه‌جعفری و حشمتی‌فر (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های پیام آسمانی دوره اول متوسطه براساس مؤلفه‌های هویت دینی» نشان دادند که مؤلفه شناختی در هر سه پایه بیش از مؤلفه‌های دیگر هویت دینی مورد توجه بوده است.

میزان توجه به مؤلفه‌های هوش اخلاقی در برنامه درسی پیام آسمانی دوره اول متوسطه، موضوع پژوهش تقوی‌نژاد (۱۳۹۳) بود که نتیجه آن از کم‌توجهی به هوش اخلاقی در این کتاب حکایت داشت. آهنگری (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «بررسی تأثیر محتوای کتاب دینی در تربیت دینی (با تأکید بر کتاب پیام آسمانی پایه هفتم) از لحاظ مناسب بودن با پایه تحصیلی» نشان داد که این کتاب مناسب سن و کلاس این دانش‌آموزان است؛ همچنین در بحث تحلیل تصاویر، این کتاب برای دانش‌آموزان مفید دانسته شد که به دانش‌آموزان جهت درک و فهم مطالب کمک می‌کند.

نتایج پژوهش عصاره (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی میزان انطباق کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان با اصول و معیارهای انتخاب و سازماندهی محتوا از دیدگاه دبیران دینی و قرآن دوره راهنمایی شهر تهران» نشان می‌دهد، که طبق نظر دبیران، کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان دوره راهنمایی با اصول و معیارهای انتخاب و سازماندهی محتوا منطبق بوده و تفاوت بین کتاب‌های سه پایه از نظر توجه به اصول و معیارهای انتخاب و سازماندهی محتوا معنادار است.

ایزدی (۱۳۹۰) نیز در این راستا، موضوع امر به معروف و نهی از منکر در کتاب پیام‌های آسمان را مورد توجه قرار داد. به غیر از پژوهش‌های ذکر شده، برخی پژوهشگران به موضوع عواطف در کتاب‌های درسی توجه کرده‌اند؛ به‌طور مثال پاپی، صفایی مقدم، و هاشمی (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتب پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه از منظر مؤلفه‌های محبت و مهرورزی»، بعد عاطفی انسان در این

کتاب‌ها را بر مبنای دیدگاه اسلامی بررسی نمودند.

متقی، نصرتی‌هشی، و نجفی (۱۳۹۴) نیز در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتب درسی دینی دوره متوسطه، با تأکید بر رویکرد تربیتی محبت اهل بیت(ع)» نشان دادند که در این کتاب‌ها به مقوله محبت نسبت به اهل بیت(ع) و شیوه‌های برقراری ارتباط عاطفی - عقلانی کم‌تر توجه شده و به نظر لازم می‌آید که به این موارد بیشتر توجه شود.

چنان‌که مشاهده شد، تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمان سهم قابل‌توجهی از پژوهش‌های مربوط به کتب درسی را به خود اختصاص داده است؛ با این وجود، پژوهشی که عواطف دینی را در این کتاب مورد بررسی قرار دهد، یافت نشد. این در حالی است که عواطف نقش اساسی در شکل‌گیری ایمان دانش‌آموزان ایفا می‌کند؛ بنابراین، این پژوهش به دنبال بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب درسی پیام‌های آسمان است.

۳. روش پژوهش

برای دستیابی به اهداف پژوهش، از روش تحلیل محتوای کمی استفاده شده است. تحلیل محتوا یک روش تحقیقی است که به صورت منظم و عینی به توصیف مقدار محتوای آشکار ارتباطات می‌پردازد. در این روش پیام‌ها یا اطلاعات به صورت منظم، کدگذاری و به‌خوبی طبقه‌بندی می‌شوند تا پژوهشگر بتواند، به صورت کمی تجزیه و تحلیل کند (دلاور، ۱۳۸۶، ص ۱۸۳). جامعه آماری این پژوهش شامل سه جلد کتاب درسی «پیام‌های آسمان» پایه هفتم تا نهم است. نمونه مورد بررسی به طور کامل با جامعه آماری منطبق شد، تا نتایجی قابل اطمینان و قابل اعتماد حاصل شود. به منظور تحلیل محتوای کتاب، درس به‌عنوان واحد مطالعه تعیین گردید. متن، تصاویر و تمرین‌ها نیز به‌عنوان واحد تحلیل مشخص شد. مؤلفه‌های عاطفه دینی (محبت به خدا، محبت نسبت به اولیای خدا، محبت نسبت به مؤمنان، بیزاری از دشمنان خدا و بیزاری از دشمنان اولیای خدا) هم به‌عنوان مقوله تعیین شدند.

داده‌ها براساس سیاهه تحلیل محتوای محقق‌ساخته جمع‌آوری شدند. برای بررسی روایی این ابزار، نظر پنج نفر از متخصصان علوم تربیتی جمع‌آوری شد و روایی آن تأیید گردید. همچنین، برای ارزیابی اعتبار، از ضریب هولستی^۱ استفاده شد که مقدار $0/83$ را نشان داد و این نشان‌دهنده اعتبار قابل قبول ابزار مورد استفاده است. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها، از آمار توصیفی، فراوانی، درصد، جداول و نمودارها

استفاده شد. در قدم اول، محتوای ناظر به عواطف دینی در هر درس مشخص گردید. در مرحله بعد، براساس جداول و نمودارهای مرتبط با هر یک از مؤلفه‌ها، تجزیه و تحلیل انجام و نتایج تبیین شد.

۴. یافته‌های پژوهش

در ابتدا، محتوای کتاب «پیام‌های آسمان» براساس توجه به یکی از مؤلفه‌ها به صورت مجزا بررسی شد. در این مرحله هر یک از مؤلفه‌ها در سه بخش متن، تصاویر و فعالیت‌ها شناسایی و گردآوری گردید (جدول ۱)؛ سپس به صورت مجموعه مؤلفه‌ها در کتاب‌ها بررسی و تفسیر گردید.

جدول ۱ - میزان توجه به مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب پیام‌های آسمان

محور	پایه تحصیلی			پایه هفتم			پایه هشتم			پایه نهم			فراوانی درصد
	امعاد تحلیل	متن	تصاویر	فعالیت	تصاویر	متن	فعالیت	تصاویر	متن	فعالیت	تصاویر	متن	
عواطف مثبت	رابطه انسان با خدا	۱۴	۱۵	۱۷	۹	۶	۹	۱۵	۷۶	۱۵/۷			
	خوف از ناخشنودی خدا	۵	۹	۱۹	۸	۸	۸	۱	۵۰	۱۰/۳			
	حسن ظن به خدا	۱۰	۲۸	۴۳	۱۶	۱۳	۸	۱	۱۱۸	۲۴/۴			
عواطف منفی	رابطه انسان با دیگران	۱۰	۲	۶	۲	۴	۲	۱	۳۵	۷			
	رابطه انسان با خدا	۱۱	۴	۱۰	۸	۱۱	۱۱	۳	۴۹	۱۰/۲			
عواطف منفی	بیزاری از دشمنان خدا	۱۲	۲	۶	۱	۵	۱	۳	۷۵	۱۵/۵			
	بیزاری از دشمنان انبیاء و ائمه اولیای الهی	۶	۵	۷	۱	۱	۱	۳	۸۱	۱۶/۷			
فراوانی		۱۶۶	۱۴۷	۱۷۱				۴۸۴					
درصد		۳۴/۳	۳۰/۴	۳۵/۳				۱۰۰					

براساس اطلاعات جدول (۱) میزان توجه به هر یک از مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب پیام‌های آسمان مشخص و نتایج زیر حاصل شد:

۱. بررسی محتوای کتاب پیام‌های آسمان براساس میزان توجه به محبت به خدا «محبت نسبت به خدا» سه زیرمؤلفه دارد. دوست داشتن خدا، حسن ظن و خوف از ناخشنودی خدا. با بررسی مؤلفه محبت به خدا در کتاب پیام‌های آسمان مشخص شد که مؤلفه «محبت به خدا» ۲۴۴ بار تکرار شده است. این عبارت در متن کتاب‌ها ۱۳۸ بار و در قسمت فعالیت ۱۰۶ بار مورد اشاره قرار گرفته است؛ اما در بخش تصاویر، هیچ تصویری حاکی از این مؤلفه یافت نشد. بیشترین توجه به این مؤلفه در کتاب پیام‌های آسمان پایه هشتم و کمترین مقدار توجه به آن در کتاب پایه نهم مشاهده شد.
۲. بررسی محتوای کتاب پیام‌های آسمان براساس میزان توجه به محبت نسبت به اولیای خدا

در این بخش به بررسی محتوای کتاب پیام‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر میزان توجه به مؤلفه «محبت به اولیای الهی» پرداخته شد. در مجموع سه کتاب، ۳۵ بار به این مؤلفه توجه شده است؛ که ۲۰ مورد آن در متن کتاب، ۱۳ بار در بخش فعالیت‌ها و ۲ بار در تصاویر مشاهده شد. بیشترین فراوانی مؤلفه محبت به اولیای خدا در کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم قرار دارد و کم‌ترین میزان آن در کتاب پایه نهم است.

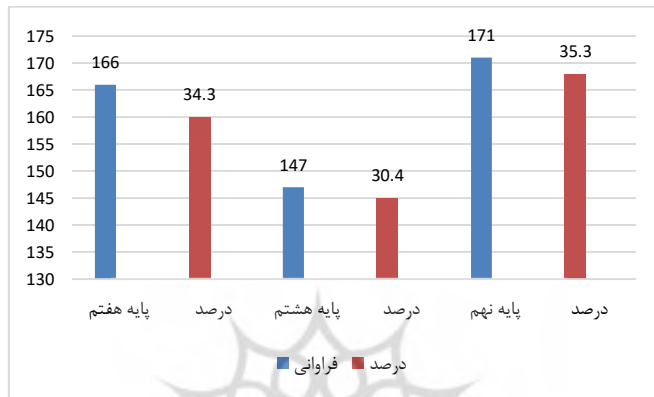
۳. بررسی محتوای کتاب پیام‌های آسمان براساس میزان توجه به محبت نسبت به مؤمنان
در سه جلد کتاب‌های پیام‌های آسمان، مؤلفه «محبت نسبت به مؤمنان» ۴۱ بار مطرح شده است؛ که ۲۵ مورد آن مربوط به متن کتاب، ۴ مورد مرتبط با تصاویر و ۱۲ مورد در بخش فعالیت‌ها آمده است. کتاب پایه هفتم با ۲۰ فراوانی، بیشترین میزان توجه به مؤلفه محبت به مؤمنان را دارد و کم‌ترین فراوانی در کتاب پایه هشتم با ۱۰ فراوانی مشاهده شد.

۴. بررسی محتوای کتاب پیام‌های آسمان براساس میزان توجه به بیزاری از دشمنان خدا
بررسی کتاب‌ها نشان داد که مؤلفه «بیزاری از دشمنان خدا» در مجموع ۷۵ بار در بخش‌های مختلف کتاب تکرار شده است. در قسمت متن ۶۲ فراوانی ثبت شد که بیشترین میزان بین بخش‌های مختلف است. در فعالیت‌های کتاب، ۹ فراوانی و در بخش تصاویر ۳ فراوانی به دست آمد. کتاب پیام‌های آسمان پایه نهم با ۴۹ فراوانی بیشترین فراوانی را دارد و کم‌ترین فراوانی نیز مربوط به کتاب پیام‌های آسمان پایه هشتم با ۶ مورد است. کتاب پیام‌های آسمان پایه نهم از ۸۱ فراوانی مؤلفه بیزاری از دشمنان خدا، بیش از ۶۵ درصد را در بر گرفته است؛ بنابراین، کتاب پایه هفتم و هشتم فقط ۳۵ درصد فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

۵. بررسی محتوای کتاب پیام‌های آسمان براساس میزان توجه به بیزاری از دشمنان اولیای خدا
در سه جلد کتاب‌های پیام‌های آسمان دوره متوسطه، مؤلفه «بیزاری از دشمنان اولیای خدا» ۸۱ بار مورد توجه قرار گرفته است. از این میزان ۵۹ مورد در متن کتاب وارد شده است که بیشترین فراوانی را دارد. سپس بیشترین تکرار متعلق به بخش فعالیت‌ها با ۱۳ بار تکرار است. در بخش تصاویر نیز ۹ مورد یافت شد. اطلاعات جدول (۱) نشان می‌دهد که در کتاب پیام‌های آسمان به مؤلفه بیزاری از دشمنان اولیای خدا توجه مناسبی صورت گرفته است. بیشترین فراوانی این مؤلفه در کتاب پیام‌های آسمان پایه نهم و کم‌ترین میزان فراوانی در کتاب پیام‌های آسمان پایه هشتم است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که وضعیت توزیع این مؤلفه در کتاب پیام‌های آسمان به صورت متوازی صورت پذیرفته است.

برای اینکه بتوان قضاوت صحیحی درباره میزان توجه به مؤلفه‌های عاطفه دینی در همه کتاب‌های

پیام‌های آسمان داشت، لازم است اطلاعات حاصل از تحلیل کتاب‌ها به صورت یکپارچه بررسی شود. به این منظور سه نمودار تهیه شد؛ که به ترتیب به فراوانی و درصد مؤلفه‌های عاطفه دینی در هر یک از کتاب‌ها، فراوانی هر یک از مؤلفه‌ها در کل کتاب‌ها و فراوانی مؤلفه‌ها براساس واحدهای تحلیل اشاره دارد.

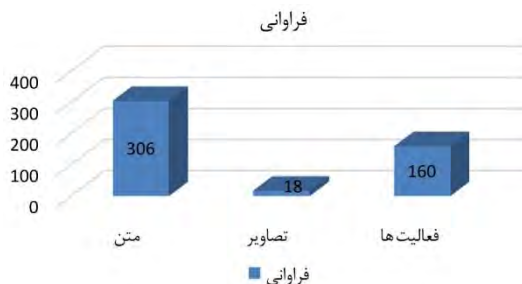
نمودار ۱- فراوانی و درصد مؤلفه‌های عاطفه دینی در کل کتاب‌ها

اطلاعات نمودار شماره (۱) نشان می‌دهد که کتاب پیام‌های آسمان پایه نهم بیشترین فراوانی مؤلفه‌های دینی را دارد. مؤلفه‌های عاطفه دینی در این کتاب ۱۷۱ بار تکرار شده و در دو کتاب دیگر (پایه هفتم و هشتم) به ترتیب ۱۶۶ و ۱۴۷ مورد آمده است.

نمودار ۲- فراوانی هر یک از مؤلفه‌های عاطفه دینی در کتاب‌ها

باتوجه به اطلاعات نمودار شماره ۲، بیشترین فراوانی، مربوط به مؤلفه «محبت به خدا» است. پس از آن، مؤلفه «بیزاری از دشمنان اولیای خدا» با ۸۱ بار تکرار در جایگاه دوم قرار گرفت و کم‌ترین تعداد با ۳۵ مورد، به مؤلفه «محبت به اولیای خدا» تعلق دارد.

نمودار ۳- فراوانی مؤلفه‌های عاطفه دینی براساس واحدهای تحلیل

داده‌های نمودار (۳) نشان می‌دهد که بیشترین فراوانی مؤلفه‌های عاطفه دینی مربوط به متن درس و کم‌ترین تعداد آن در بخش تصاویر با ۱۸ مورد بوده است. اگرچه استفاده از تصاویر در فرایند آموزش بسیار اهمیت دارد، اما در این کتاب تنها ۳/۷ درصد از مؤلفه‌های عاطفی دینی از طریق تصاویر بیان شده است.

۵. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، تحلیل و بررسی محتوای کتاب «پیام‌های آسمان» برای دوره ابتدایی انجام شد. نتایج نشان دادند که مؤلفه‌های عاطفی دینی در کل کتاب‌ها مجموعاً ۴۸۴ بار تکرار شده که بیشترین تعداد آن مربوط به پایه نهم است و کتاب پایه هشتم کم‌ترین فراوانی را دارد. این امر حاکی از آن است که در زمینه سازماندهی محتوای کتاب پیام‌های آسمان اشکال وجود دارد. یکی از مراحل اساسی برنامه‌ریزی درسی سازماندهی محتوای کتاب است. از جمله مسائلی که باید در سازماندهی محتوا رعایت شود، ارتباط عمودی بین محتوای کتاب‌های یک درس در یک دوره تحصیلی است. این امر موجب می‌شود بین مفاهیم پایه‌های تحصیلی مختلف در یک دوره ارتباط طولی برقرار شود (حیدرزادگان و تقوی، ۱۳۹۵، ص ۳۸۹).

وجود ارتباط عمودی در سازماندهی محتوای کتاب پیام‌های آسمان مستلزم این است که در میزان فراوانی مؤلفه‌ها در پایه‌های هفتم، هشتم و نهم سیر صعودی داشته باشد؛ اما کاهش فراوانی مؤلفه‌ها در پایه هشتم نسبت به پایه قبل این سیر را تأیید نمی‌کند. بنابراین، می‌بایست به ارتباط عمودی در ترتیب و سازمان‌دهی مؤلفه‌های عاطفی دینی در این کتاب‌ها بیشتر توجه شود. نتیجه دیگری که براساس یافته‌های پژوهش حاصل شده، مربوط به استفاده بسیار اندک از تصاویر است. کتاب پیام‌های آسمان در بخش تصاویر فقط ۱۸ تصویر مرتبط با مؤلفه‌های دینی را انعکاس داده است؛ در نتیجه، حدود ۳ درصد از ۴۸۴ فراوانی این سه کتاب، مربوط به بخش تصاویر است. این امر یک نقطه ضعف محسوب می‌شود؛ زیرا تصاویر نقش تعیین‌کننده‌ای در یادگیری دارند. یکی از فنون آموزشی مؤثر در یادسپاری مطالب استفاده از

تصاویر است. برخی بر این باورند که تصاویر شناخته‌شده‌ترین وسیله دیداری هستند که از گذشته تا حال، جزئی از کتاب‌های آموزشی بوده‌اند و به دانش‌آموزان احساس درک واقعی می‌دهد (قپان‌داری بیدگلی و ضیا‌حسینی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۲).

یافته‌های پژوهش، توزیع نامتوازن مؤلفه‌ها را نیز اثبات کرد. مؤلفه «محبت به اولیای الهی» و «محبت به مؤمنان» کم‌تر از سایر مؤلفه‌ها مورد توجه مؤلفان بوده است. مؤلفه محبت به خدا با عدد ۲۴۴ تکرار، بیشترین میزان فراوانی را دارد. بعد از آن، مؤلفه بی‌زاری از دشمنان اولیای خدا و در رتبه سوم نیز مؤلفه بی‌زاری از دشمنان خدا قرار دارد. با وجود اینکه کم‌ترین تأکید به مؤلفه محبت به اولیای خدا اختصاص دارد؛ اما در مجموع می‌توان گفت که در کتاب پیام‌های آسمان، عواطف مثبت بیشتر مورد توجه مؤلفان بوده است.

اگرچه به‌طور کلی و با در نظر گرفتن همه مؤلفه‌ها، توزیع آن‌ها در کتب مذکور نسبتاً متوازن به نظر می‌رسد، اما زمانی که هر مؤلفه به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار می‌گیرد، مشخص می‌شود که توزیع آن‌ها در برخی از کتب نامتوازن است. به‌عنوان نمونه، در کتاب پیام‌های آسمان پایه نهم، بیش از ۷۰ درصد از محتوا به عواطف منفی اختصاص یافته، در حالی که در دو کتاب دیگر کم‌تر از ۳۰ درصد از محتوا به این مؤلفه اختصاص داده شده است. این نوع توزیع مؤلفه‌ها با اصول موجود در طراحی برنامه درسی در تضاد است.

اصل تعادل به‌عنوان یکی از اصول موجود در طراحی برنامه‌های آموزشی و تربیتی، به معنای رعایت میانه‌روی و جلوگیری از افراط و تفریط است. در سند برنامه درسی ملی نیز، این اصل مورد تأکید قرار گرفته است. تعادل به معنای مدنظر قرار دادن برخی ملاحظات در تدوین اجزای برنامه و اجتناب از تمرکز بیش از حد بر یک جنبه و نادیده گرفتن سایر جنبه‌ها است. همچنین، اصل تعادل به‌عنوان حفظ تعادل در تعیین اهداف، محتوا و بهره‌گیری از روش‌های مختلف در طراحی، اجرا، و ارزیابی برنامه‌های درسی تلقی می‌شود. از جمله نتایج به‌دست آمده از یافته‌های پژوهش نادیده گرفتن اصل تعادل در توجه به مؤلفه‌های عاطفی دینی است.

همان‌طور که بیان شد در کتاب پیام‌های آسمان، عواطف مثبت بیش از عواطف منفی مورد اهتمام مؤلفان بوده است. در حالی که منابع اسلامی تأکید می‌کنند که عواطف مثبت و منفی در راستای تقرب به خدا، مانند حبّ و بغض، باید هم‌زمان و به شکل توأمان باشند. در آموزه‌های اسلامی، عواطف مثبت و منفی که به‌عنوان «تولی و تبری» شناخته می‌شوند، در اکثر روایات به‌عنوان مکمل و همراه یکدیگر ذکر شده‌اند؛ به‌طوری که در برخی کتب حدیثی، مانند اصول کافی، باب مستقلی با عنوان «الحب فی الله و

البغض فی الله...»، به معنای محبت برای خدا و دشمنی برای خدا در نظر گرفته شده است. به عنوان نمونه، می‌توان به روایات زیر اشاره کرد: «از محکم‌ترین و سخت‌ترین دستاویزهای ایمان این است که در راه خدای متعال دوست بداری، و در راه خدا دشمنی ورزی» (شیخ مفید، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۵۱)؛ «حَبِّ و بغض تو برای خدا باشد و وِلا و دشمنی تو نیز برای خدا باشد» (حرّعاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۶، ص ۵۴)؛ «... كَانَ يُحِبُّ أَهْلَ طَاعَةِ اللَّهِ وَ يُبْغِضُ أَهْلَ مَعْصِيَتِهِ...» ... اهل اطاعت الهی را دوست می‌دارد و اهل معصیت را دشمن می‌شمرد...» (کلینی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۲۶)؛ «مَنْ أَحَبَّ لِلَّهِ وَ أَبْغَضَ لِلَّهِ وَ أُعْطِيَ لِلَّهِ وَ مَنَعَ لِلَّهِ فَهُوَ مَمَّنْ كَمُلَ إِيمَانُهُ؛ کسی که به خاطر خدا دوست بدارد و به خاطر خدا دشمن بدارد و به خاطر خدا ببخشد و به خاطر خدا ترك ببخشد کند، او از کسانی است که ایمانش کامل شده است» (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۶۶، ص ۲۳۸). آنچه روایات نشان می‌دهد، این است که فرد مؤمن باید حَبِّ و بغض را به صورت توأمان داشته باشد. در اصل، حب و بغض مکمل یکدیگر هستند، به گونه‌ای که توجه به یکی و غفلت از دیگری نتیجه مطلوبی به دنبال نخواهد داشت. بنابراین، در نظام آموزشی و تربیتی که هدفش فراهم آوردن محیطی است که افرادی با ایمان و وفادار به اصول اسلامی رشد کنند، لازم است توجه ویژه‌ای به این مسئله شود و در محتوای آموزشی، به‌طور صحیح و متوازن به عواطف مثبت و منفی پرداخته شود.

— منابع —

قرآن کریم.

- آهنگری، عطیه (۱۳۹۷). بررسی تأثیر محتوای کتاب دینی در تربیت دینی (با تأکید بر کتاب پیام آسمانی پایه هفتم). پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه پردیس نسیمیه.
- این منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق). *لسان العرب*. دار احیاء التراث العربی، ج ۹.
- ایزدی، عالیبه (۱۳۹۰). میزان توجه به امر به معروف و نهی از منکر در برنامه درسی پیام‌های آسمانی اول راهنمایی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- بختیاری، اکرم؛ توسلی، طیبه (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم براساس میزان پرداختن به انواع روش‌های تربیت اسلامی. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۶(۱)، ص ۳۳-۵۲.
- برین، سمیرا (۱۳۹۳). بررسی جایگاه عقل و عاطفه در تربیت اخلاقی از دیدگاه استاد مطهری. پایان نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- بهشتی، محمد (۱۳۸۴). نگاه مولوی به دین و دینداری. در: مجموعه مقالات مبانی نظری مقیاس‌های دینی. قم: سبحان.
- پاپی، سمیه؛ صفایی مقدم، مسعود؛ هاشمی، سید جلال (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتب پیام‌های آسمان دوره متوسطه اول از منظر مؤلفه‌های محبت و مهرورزی. *مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ۲۳(۴)، ص ۱۴۶-۱۵۸.
- پترسون، مایکل؛ هاسکر، ویلیام؛ رایشناخ، بروس؛ بازنجر، دیوید (۱۳۸۸). *عقل و اعتقاد دینی*. ترجمه احمد نراقی و احمد سلطانی. تهران: طرح نو.
- تقوی‌نژاد، حجت‌الله (۱۳۹۳). تحلیل محتوای برنامه درسی پیام آسمانی دوره متوسطه اول از حیث میزان توجه به مؤلفه‌های هوش/اخلاقی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- توماس، آر.ام. (۱۳۷۹). تربیت دینی. ترجمه سید محمدصادق موسوی نسب. معرفت، شماره ۳۳.
- حرّعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). *تفصیل و مسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة*. مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث.
- حسن مرادی، نگس (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کتاب درسی. تهران: آیت، ج ۱۶.
- حقانی، ابوالحسن (۱۳۹۲). رابطه عاطفه با ایمان. معرفت کلامی، شماره ۱، ص ۷۷-۹۲.
- حیدرزادگان، علیرضا؛ تقوی، نسرین (۱۳۹۵). بررسی ارتباط عمودی و افقی درس علوم تجربی دوره ابتدایی. در: مجموعه مقالات همایش ملی آموزش ابتدایی و بزرگداشت غلامحسین شکوهی. بیرجند: چهاردرخت.
- خدایاری‌فرد، محمد و همکاران (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری. تهران: آوای نور.
- خدایور، زهرا (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمان هفتم متوسطه از منظر فعال و غیرفعال بودن براساس روش ویلیام رومی در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۹۹. در: اولین کنفرانس ملی پژوهش‌های کاربردی در فرایندهای تعلیم و تربیت.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲). دین‌پژوهی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- داوودی، محمد (۱۳۸۴). *ساختار اسلام و مؤلفه‌های تدین به آن*. در: مجموعه مقالات مبانی نظری مقیاس‌های دینی. قم: سبحان.
- دلاور، علی (۱۳۸۶). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: ویرایش.
- دماوند، کبری؛ اسماعیلی، لیلیا؛ محمودی، سیروس؛ شرفی، محمود (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمانی پایه

- هفتم از منظر فعال و غیرفعال بودن براساس تکنیک ویلیام رومی در سال تحصیلی ۱۳۹۸-۹۹. در: دومین کنفرانس روان‌شناسی، علوم تربیتی، علوم اجتماعی و مشاوره.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ج ۱۳.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۷). راهنمای معلم هدیه‌های آسمان تعلیم و تربیت اسلامی سوم دبستان. تهران: افست.
- سراج‌زاده، سید حسین؛ توکلی، سیده مهناز (۱۳۸۰). بررسی تعریف عملیاتی دینداری در پژوهش‌های اجتماعی. پژوهش، شماره ۲۰-۲۱.
- شهبازی، مهناز (۱۴۰۱). تحلیل کتاب‌های پیام‌های آسمانی دوره اول متوسطه با محوریت تربیت اقتصادی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور مرکز تفت.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۱). برنامه درسی ملی.
- طبرسی، حسن (۱۳۷۰). مکارم‌الأخلاق. الشریف الرضی، ج ۱.
- عباس‌پور، علی؛ عصاره، علیرضا؛ سبحانی‌نژاد، مهدی؛ احقر، قدسی (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان دوره متوسطه اول از منظر توجه به شایستگی‌های پایه اخلاقی برنامه درسی ملی. رهبری و مدیریت آموزشی، ۴۷(۱۳)، ص ۱۹۹-۲۱۴.
- عصاره، علیرضا (۱۳۹۱). بررسی میزان انطباق کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان با اصول و معیارهای انتخاب و سازماندهی محتوا از دیدگاه دبیران دینی و قرآن دوره راهنمایی شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- قپان‌داری بیدگلی، فهیمه؛ ضیاحسینی، سید محمد (۱۳۹۲). تأثیر استفاده از تصویر در افزایش دانش واژگانی فارسی‌آموزان خارجی؛ مطالعه موردی فارسی‌آموزان کره‌ای. پژوهش‌نامه آموزش زبان فارسی به غیرفارسی‌زبانان، شماره ۲، ص ۱۱۹-۱۳۸.
- قنبری، مهدی؛ نیکخواه، محمد (۱۳۹۶). تأملی کیفی بر چگونگی آموزش معارف مهدویت (مطالعه موردی: کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان دوره اول متوسطه). پژوهش‌های مهدوی، ۲۲(۶)، ص ۶۳-۸۴.
- کرباسی، منیژه؛ وکیلان، منوچهر (۱۳۹۰). مسائل نوجوانان و جوانان در ایران معاصر. تهران: دانشگاه پیام نور.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۲). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۲.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۹۱). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. زیر نظر مصباح یزدی. تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، چاپ دوم.
- متقی، زهره؛ نصرتی‌هشی، کمال؛ نجفی، محمد (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتب درسی دینی دوره متوسطه با تأکید بر رویکرد تربیتی محبت اهل‌بیت (ع). مشرق موعود، ۳۶(۹)، ص ۱۰۳-۱۲۴.
- مجدآرا، الهه؛ بیگدلی، ایمان؛ نجفی، محمود؛ رشن، شهرزاد (۱۳۹۵). اثر مستقیم و غیرمستقیم عواطف بر اضطراب و افسردگی سالمندان: نقش میانجی دشواری در نظم‌جویی هیجان. روان‌شناسی بالینی، ۳۰(۸)، ص ۸۹-۹۸.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۸). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۷۵، ۲۷، ۸، ۶۶.
- محمدرضایی، محمد (۱۳۸۵). چپستی فلسفه دین و مسائل آن. قیاسات، ۱۱(۳۹-۴۰).
- معین، محمد (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی. تهران: فرهنگ نما.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۶۴). الامالی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ج ۱.

- ملکی انور، محمد (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمانی پایه هشتم براساس روش ویلیام رومی. در: هشتمین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی.
- میرشاه‌جعفری، سید ابراهیم؛ حشمتی‌فر، لیلیا (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های پیام آسمانی دوره اول متوسطه براساس مولفه‌های هویت دینی. *مطالعات ملی*، ۷۴(۱۹)، ص ۸۳-۹۶.
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل*. مؤسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث، ج ۹.
- نیک‌بخت، سعید؛ موسوی، سید امیر حسین (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب پیام‌های آسمانی پایه نهم براساس روش «ویلیام رومی» در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۴۰۰. در: پنجمین همایش ملی علوم اجتماعی، روان‌شناسی و علوم تربیتی.
- نیک‌خواه، هدایت‌الله (۱۳۸۰). *سنجش دینداری جوانان و عوامل مؤثر بر آن (دانش‌آموزان سال سوم و پیش‌دانشگاهی شیراز)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- نیکونظر، ابوالفضل (۱۳۹۹). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی براساس مؤلفه‌های عاطفه دینی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۳). *اصول برنامه‌ریزی درسی*. تهران: یادواره کتاب.

